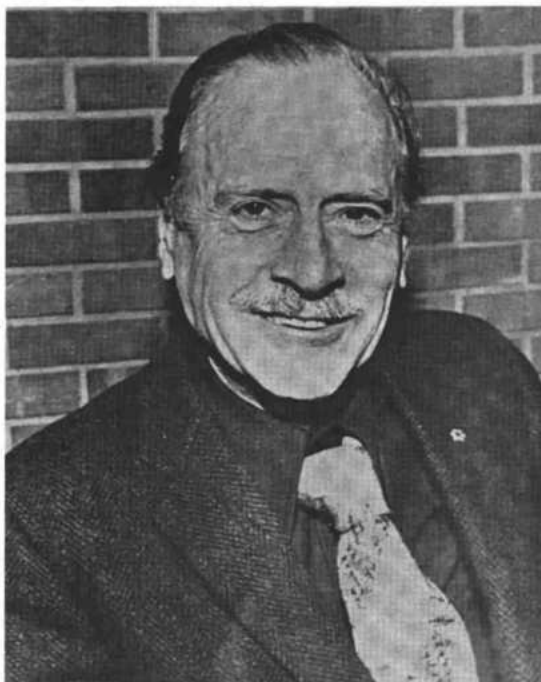

marshall mcluhan - de guru van het tv-tijdperk^(*)

McLuhan's voornaamste publikaties:

The Mechanical Bride, Folklore of Industrial Man (1951)
The Age of Advertising (1953)
The Gutenberg Galaxy, The Making of Typographic Man (1962)
Understanding Media, The Extensions of Man (1964)
The Medium is the Massage (1967)
The Reversal of the Overheated Image (1968)

wim schamp

Op 31 december jl. overleed in Toronto (Canada) de bekende en tegelijk fel omstreden cultuurfilosoof Marshall McLuhan. McLuhan was al jaren ziek en kon in zijn laatste levensjaren nauwelijks nog spreken. In de zestiger jaren op de handen gedragen door de Amerikaanse flower-power-generatie, veroorzaakte het bericht van zijn dood nu nog amper enige deining. McLuhan ging even geruisloos als hij gekomen was voordat hij op enkele jaren tijd gebombardeerd werd tot 'hogepriester van de popcultuur' (Playboy). Van McLuhan werd beweerd dat hij de 'meest invloedrijke denker was sinds Newton, Darwin, Freud, Einstein en Pavlov' (New York Herald Tribune). Het Amerikaanse weekblad Life noemde hem 'het orakel van het elektrisch tijdperk'. Anderen daarentegen vonden hem verwaand en platvloers en toen zijn ster na de woelige jaren zestig aan het tanen ging, haalde een Amerikaans criticus triomfantelijk uit: 'De citadel van het intellectueel fatsoen heeft de barbaarse aanvallers met succes teruggeslagen'.

McLuhan zelf wakkerde de discussie rond zijn persoon voortdurend aan door ophefmakende verklaringen en publikaties. Zoals hij het ontstaan van diepgaande generatieconflicten na de kalme vijftiger jaren toeschreef aan de opkomst van de TV, zo ook meende hij dat de uitvinding van het alfabetisch schrift verantwoordelijk was voor de gevoelloze Westerse cultuur die we uit de achttiende en negentiende eeuw overgeërfd hebben: een beschaving waarin individualisme, vakidiotie en seksuele frustraties overheersen. Met de vlotte zelfzekerheid die hem kenmerkt, poneert McLuhan wat later dat men het onderwijs de beste dienst kan bewijzen door de scholen af te schaffen. Het Westen moet opnieuw op zoek gaan naar zichzelf; dit kan via de televisie, maar ook door Oosterse vormen van bezinning, LSD en popmuziek.

Het succes van zijn theorieën bij de jeugd vond McLuhan vanzelfsprekend: 'Ik dring door tot in hun binnenste en praat met hen zoals ze zijn, net zoals de Beatles dat doen».

Marshall McLuhan werd geboren in 1911 in Edmonton (West-Canada). Na zijn opleiding in Canada studeerde hij verder in Cambridge waar hij een doctoraat in Engelse talen behaalde. In 1936 verhuisde hij naar de universiteit van Wisconsin (USA) met de opdracht onderricht te geven aan eerstejaars. Daar ondervond hij snel dat zijn jonge Amerikaanse studenten er een ander leefweld en andere normen op nahielden dan hijzelf en dat het voor hem moeilijk was om tot hun wereld door te dringen. Het is vanaf dat ogenblik dat bij McLuhan de interesse groeide voor de herkomst van de bestaande cultuurpatronen en de rol van de massamedia daarin. Toen hij in 1939 trouwde met een actrice, gespecialiseerd in Shakespeariaanse dramaturgie, had hij zich al eerder bekeerd tot het katholicisme (zijn moeder was baptist en zijn vader methodist). Van deze bekering sijpelde in zijn latere werken weinig door, ofschoon hij ooit nog een tijdje raadgever is geweest voor het Vaticaan.

Na de oorlog doceerde McLuhan aan de

universiteit van Toronto en in die periode verscheen ook de eerste belangrijke publikatie van zijn hand, 'The Mechanical Bride' (1951). Pas in de jaren zestig volgt de definitieve doorbraak, vooral na de uitgave van 'The Gutenberg Galaxy' (1962) en 'Understanding Media' (1964). In 1967 bezette hij gedurende een jaar de nieuwe Albert Schweitzer-leerstoel aan de katholieke Fordham-universiteit van New York.

Het medium is belangrijk, niet de boodschap

McLuhan's meest bekende theorie over de massamedia zit verpakt in een van zijn talrijke slagzinnen: 'The Medium is the Message'. Met deze slogan zet hij zich af tegen de gangbare visie in de communicatiewetenschap als zou het belangrijkste in de berichtgeving de inhoud zijn van de informatie. Volgens McLuhan speelt deze inhoud slechts een bijkomstige rol in de beïnvloeding van de ontvangers van mediaboodschappen. Wat de doorslag geeft, is het medium dat de informatie uitzendt. Eenzelfde boodschap, gebracht door krant, radio of televisie, krijgt altijd opnieuw een andere inhoud, juist omdat ze telkens door een verschillend medium geproduceerd wordt.

De visie van McLuhan op de media behoort tot het origineelste van zijn gedachtengoed; jammer genoeg is het niet altijd gemakkelijk om hem daarbij tot in de finesses te volgen.

Onder 'medium' verstaat McLuhan elke uitbreiding of versterking van het menselijk vermogen. Zo is het wiel een uitbreiding van de voet, de bril een versterking van het oog, de machine een versterking van de spierkracht, enz. Dit proces is sinds de voorhistorie onophoudelijk aan de gang en elk nieuw medium (instrument) brengt de mens telkens een hele stap vooruit: door er gebruik van te maken slaagt de mens erin zijn omgeving ingrijpend te veranderen; daarmee verandert de wereld in een alsmar sneller ritme van aangezicht en de mens zelf verandert mee.

In 'Understanding Media' somt McLuhan voor de vuist weg een heel gamma op van wat hij als media beschouwt: het gesproken woord, het geschreven woord, geld, kleding, getallen, wegen, de grammofoon, film, behuizing, klokken, de boekdrukkunst, komische strips, het gedrukte woord, het wiel, de fiets, het vliegtuig, de auto, de pers, re-

clame, spelen, de schrijfmachine, telefoon, radio, TV, wapens, enz. Als het moet kan hij er nog moeiteloos een rits andere aan toevoegen.

Door de confrontatie met nieuwe media verandert het bestaande evenwicht tussen de vijf zintuigen. Er groeit een andere manier van waarnemen, aanvoelen, denken, onder invloed van het medium taxeert de mens voortaan zijn omgeving volgens een veranderde waardeschaal. Zijn handelen, als gevolg van deze nieuwe visie, doet de omgeving zelf wijzigingen ondergaan. McLuhan vat deze stelling samen onder 'The Medium is the Massage', een persiflage op 'The Medium is the Message' (en tevens titel van een boek dat hij in 1967 uitbracht). 'Massage' betekent: bewerken, kneden. Het medium zorgt niet alleen voor de boodschap (message), maar tegelijk worden mens en milieu zodanig omgewoeld dat ze beide een nieuwe identiteit verkrijgen.

Voor McLuhan is de hele menselijke geschiedenis een geschiedenis van media. Alle belangrijke gebeurtenissen en revoluties in de geschiedenis, van de boekdrukkunst tot de oorlog in Vietnam, zijn te verklaren, vanuit de opkomst van nieuwe media en hun weerslag op de mens en zijn omgeving. Dat de meeste sociale wetenschappers en onderzoekers hem in deze gedachtengang eerder sceptisch gadesloegen, legde hij naast zich neer.

Terug naar de prehistorie

Voortbordurend op zijn media-uitgangspunt onderscheidt McLuhan drie etappes in de geschiedenis. In een eerste fase, voornamelijk gesitueerd in de prehistorie, leefde de mens in stamverband. De zintuigen die hij het meest aanspreekt, zijn het gehoor, maar ook de tastzin, het gevoel, de verbeelding. Naast werktuigen, dierenvachten als huidbescherming en primitieve vormen van behuizing, fungeert als medium bij uitstek het gesproken woord. Mondelinge overleveringen en alledaagse mededelingen zorgen ervoor dat de stamgemeenschap bij elkaar blijft. De leden van de stam zijn aangewezen op elkaars aanwijzingen om te overleven; iedereen weet alles (moet ook alles weten) en vertelt alles.

De uitvinding van het alfabetisch schrift doet echter het paradijselijk samen-zijn uiteenspatten. De mens leert lezen en spreekt hiervoor hoofdzakelijk zijn vi-

suele middelen aan: de wereld van gehoor en gevoel moest plaats ruimen voor een agressieve nieuwkomer, het oog. Als Gutenberg in de vijftiende eeuw de boekdrukkunst uitvindt, valt elke rem weg die de massale verspreiding van het gedrukte woord nog in de weg stond. De nieuwe media (boek, krant, geschrift) scheppen een nieuw type mens: de individualist. Het oog functioneert immers anders dan het oor: het concentreert de kijker uitsluitend op het waargenomen voorwerp en zondert hem af van zijn omgeving. De lezer is alleen met zijn leesboek.

Sinds de opkomst van de elektronische media leeft er nieuwe hoop. De telefoon bijvoorbeeld vergt niet zozeer het gebruik van beide ogen, maar wel van het gehoor, de spraakzin en het aanvoelen van de ander. Bovendien ontstaat er opnieuw communicatie tussen de individuen en wel op een hoger niveau dan in de primitieve stamgemeenschap: de dialoog komt tot stand zonder dat de sprekers lijfelijkelijk aanwezig moeten zijn. Gutenberg en samen met hem het hele literaire tijdperk krijgen de genadeslag van de televisie. Voor McLuhan breekt met de TV definitief een nieuwe periode in de mensengeschiedenis aan. In tegenstelling met lezen, dat hooguit een inspanning vereist van het oog en voor het overige uitsluitend bestaat in het oplepelen van gereedgemaakte informatie — zonder enige inbreng van de lezer zelf — mobiliseert TV-kijken alle zintuigen tegelijkertijd: oog, oor, gevoel, emoties, lichamelijke en psychische reacties,... Tevens vraagt het een voortdurende participatie vanwege de kijker: elk TV-beeld bevat een mozaïek van miljoenen lijnen en stipjes, waarvan de kijker er maar een heel beperkt aantal kan vatten. De rest moet hij zelf opvullen door zijn verbeelding de vrije loop te laten.

Daarom spreekt McLuhan van een 'cool' (koel) medium als hij het over televisie heeft; ander voorbeelden van 'cool' media zijn: een conversatie, een telefoongesprek, een cartoon. 'Hot' (hete) media daarentegen laten niets meer over aan de mediagebruiker. Een foto, een boek, een lezing: het zijn evenveel voorbeelden van een saai eenrichtingsverkeer. De toehoorder of lezer kan zelf niets meer invullen; het enige wat hem rest is het door het medium opgevoerde zintuig ter beschikking te stellen en nadien lijdzaam de informatie te ondergaan.

Dankzij de televisie en de andere elektronische media wordt de wereld omgetoverd tot de dorpsgemeenschap uit de voorhistorie. Maar nu wordt de hele wereld ons dorp. Door het TV-toestel in te schakelen is iedereen op elk ogenblik toeschouwer én actieve participant van wat er op de aardbol gebeurt.

Het monster Gutenberg

Het loont de moeite even stil te staan bij McLuhan's visie op het zogenaamde Gutenberg-tijdperk. De op het eerste gezicht vreemdsoortige gedachtengang die hij hierbij ontwikkelt, veroorzaakte een storm van verontwaardiging en protest bij de deftige intellectuele kringen van die tijd.

Dankzij het medium schrift ontstond volgens McLuhan het logisch denken. In de opeenvolging van letters, woorden, zinnen, paragrafen,... ontwaart het lezend individu een geordend systeem. Deze ervaring heeft een fundamentele weerslag op zijn manier van denken: het wordt beredeneerd denken, denken volgens logische patronen. De literaire mens begint zijn belevenissen in te delen in categorieën en probeert deze categorieën te rangschikken volgens een logisch opgebouwd systeem. Aldus werden de diverse wetenschappen geboren en later de moderne industriële samenleving, die een toepassing is van de verworvenheden op wetenschappelijk gebied.

Intellectuele denkers van alle slag ('produkten van Gutenberg') specialiseerden zich met een fanatieke hardnekkigheid op hun beperkt wetenschappelijk terrein. De menselijke leefwereld die ten tijde van de stamgemeenschap nog een geheel vormde en door de leden van de stam ook als een geheel werd beleefd, wordt nu uiteengerukt en opgedeeld in talloze onderdelen. 'Alle intellectuelen zijn vakidioten' concludeert McLuhan. 'Afgesloten van de wereld rondom zich, zijn ze nog enkel in staat kennis te klassificeren in meetkundige eenheden. Hun woordgebruik is saai, nauwkeurig, ondubbelzinnig. Ze banen elke sensualiteit en dieper gevoel uit hun dagelijks bezig-zijn. In feite zijn ze seksueel gefrustreerd en dat proberen ze te verdringen door zich hals over kop in hun bekrompen wetenschapsbeoefening te storten. De meesten van hen zijn tegen mij, ze haten mij, maar juist daardoor bezorgen ze mij een uitstekende publiciteit'.

Daarom heeft de specialist, de vaki-

doot, geen recht op spreken als het erom gaat een oordeel uit te brengen over de maatschappij. Enkel de generallist, hij die de wereld beleeft en beschrijft als een geheel, vanuit zijn gevoel en verbeelding, kan dat oordeel uitspreken. Dat is de kunstenaar.

McLuhan roept de mensheid op om boeken en scholen te laten voor wat ze zijn en zich om te vormen tot nieuwe Picasso's en Fellini's. De wortel van het kwaad zit in de veralgemeende alfabetisering, in het veralgemeend onderwijs: daar worden ongerepte jongeren gedruild tot de intellectuele monsters van morgen. 'Scholen zijn in werkelijkheid strafinrichtingen, waar permanent gemarteld wordt'. In 'The Medium is the Massage' citeert McLuhan de Duitse componist Carl Orff. 'Orff neemt als leerlingen alleen de kinderen aan die nog niet naar school zijn geweest, de kinderen van wie de spontane zintuiglijke indrukken nog niet in banen zijn geleid door formele, literaire, visuele vooroordelen'.

Ook andere waarden en instellingen uit de traditionele Westerse beschaving moeten het bij McLuhan ontgelden. Aldus bijvoorbeeld de fel geroemde en door allerlei instanties beschermde privacy. 'Tot zelfs in de dagen van Shakespeare was dat een onbekend begrip. Het werd pas nadien een begrip, in de zeventiende en achttiende eeuw, als gevolg van een architectuur die de ruimten van elkaar afscheidde... Pas sinds de opkomst van het boek groeide de noodzakelijkheid van privé-ruimtes om in te lezen en in te studeren...'

Onder de kwalen van het Gutenberg-tijdperk (alle als gevolg van individualisme en bekrompenheid) vernoemt McLuhan nog: het chauvinisme, het nationalisme, carriërisme, de invoering van de celstraf, de lopende banden in de industrie.

Sex en drugs en rock 'n roll

Met de televisie breekt een nieuw tijdperk aan. Televisie verklaart het meest ingrijpend conflict uit de na-oorlogse geschiedenis: het generatie-conflict in de zestiger jaren. Jongeren, grootgebracht in het TV-tijdperk en daardoor levend op hun gevoelens en hun verbeelding, nemen de maatschappij waar op een wijze die radikaal verschillend is van die van hun voorgangers. Zij wensen niets meer te maken te hebben met

een wereld waarin de ijzeren logica overheerst. Zij verwerpen de 'degelijke', op 'gezonde verstand' stoelende waarden van de volwassenenmaatschappij en komen in opstand tegen hun opvoeding.

Even radikaal weigeren ze in de rimpelloze carrière te stappen die ouders, school, fabriek of studiediensten voor hen uitgestippeld hebben. In de plaats daarvan willen ze 'echt' leven; ze trachten op zoek te gaan naar hun oorspronkelijke 'ik' door bezinning, afschudden van seksuele taboes, alternatieve vormen van groepsleven of popmuziek. Vandaar het succes van Hara Krishna, LSD en de Beatles. 'De jeugd is niet meer geïnteresseerd in letters op één lijn zetten. Daardoor komt het dat hun tekeningen zoveel op Picasso's lijken. Ze zijn op het gevoel ingesteld en denken overwegend abstract'.

De participatie die het 'cool' TV-medium uitlokt bij de kijkers, heeft ook haar invloed op de politieke scène. Zonder TV was er nooit een wet op de gelijke burgerrechten gekomen. En de oorlog in Vietnam heeft bij de Amerikaanse TV-kijker een intense walging verwekt. De Vietnam-oorlog was onze eerste TV-oorlog en de mensen vonden het niet wat je noemt leuk'.

De traditionele politicus heeft volgens McLuhan afgedaan. De TV creëert een totaal nieuw type van nationale leider, een figuur die veeleer stamhoofd is dan politieker. 'Castro is daar een goed voorbeeld van. Via de TV gaat hij de rechtstreekse dialoog aan met zijn volk en tegelijk geeft hij hen de ervaring direct en intens betrokken te zijn in het collectief nemen van de cruciale beslissingen'. Ook Kennedy wist zijn talenten te verzilveren via de TV. Kennedy had dezelfde 'coolheid' als het TV-medium zelf; hij was niet agressief, had niet de pretentie alles ineens te willen zeggen en liet aan de kijkers de gelegenheid het onvoltooide Kennedy-beeld op te vullen met hun eigen waarneming. Daardoor konden vele Amerikanen zich gemakkelijk identificeren met hun toenmalige president. 'Nixon bezat die afstandelijkheid niet. Die ging af als een gieter toen hij met Kennedy op het scherm geconfronteerd werd'. Besluit: 'de politieke kandidaat — wat ook zijn partij, programma of overtuiging is — die het medium TV onder de knie heeft, kan een tot dusver in de geschiedenis ongekende macht verwerven' (vanuit dezelfde visie, maar dan met betrekking tot de periode

die het TV-tijdperk voorafgaat, verklaart McLuhan het succes van Hitler, De Gaulle en Churchill: de coolheid van hun optreden veroorzaakte een enorm enthousiasme bij de massa's, die zich door hun leider rechtstreeks aangesproken voelden en zich gemakkelijk konden herkennen in hem).

Het baart stellig geen verwondering dat talrijke politiciers bij McLuhan te rade gingen om hun imago bij het groot publiek bij te werken. De Canadese premier Trudeau gold in dat opzicht als een van zijn regelmatigste bezoekers.

De tedere anarchist

McLuhan wordt meer dan eens een profeet genoemd. Dat slaat vooral op de grenzeloos optimistische wijze waarop hij de toekomst ziet. De TV en de overige elektronische media (telefoon, computer, satelliet,...) brengen de wereld bij ons. We hoeven ons niet langer te verplaatsen. Auto's worden dus overbodig net zoals het treinverkeer; meteen is het probleem van de spitsuren opgelost en de autostrades kunnen we best opbreken. Aan de directie van General Motors, die McLuhan uitnodigde voor een voordracht over 'reclame voeren in de nieuwe media' en hem daarvoor een fors honorarium betaalde, gaf hij de raad hun fabrieken te sluiten en hun arbeiders naar huis te sturen zodat ze daar zinniger dingen konden verrichten.

Met de intrede van de micro-computer wordt een punt gezet achter de fabrieksarbeid aan de lopende band. Het weinige resterende werk wordt tele-geleid verricht vanuit de woonkamer. Het bestaande politiek systeem kan eveneens opkramen; de kiesverrichting vanuit het individuele stemhokje behoort tot de folklore.

Iedereen kan zich nu wijden aan de levenskunst, niemand is nog specialist want iedereen is specialist geworden in alles. De mensheid keert terug naar de mythologisch-religieuze samenleving uit de prehistorie, het grote dorp. De nieuwe goden heten Computer en Televisie.

De stille van de jaren zeventig

McLuhan's opvattingen over wetenschapsbeoefening werden niet zelden met de grond gelijk gemaakt door collega-professoren en communicatie-ideologen allerhande. McLuhan verwaarloost bewust elke vakkennis die over sociale verandering reeds ge-

schreven is, of geeft zelfs blijkt ze niet te kennen. In zijn geschriften ontbreekt elke systematiek. Van academische opbouw is geen sprake, evenmin van verwijzing naar voorgangers, indexen, tabellen, voetnoten,... Hierin blijft hij konsekwent met zichzelf: de hele intellectuele erfenis uit de Gutenbergperiode kan enkel als rem fungeren voor de samenstelling van een nieuwe theorie.

Maar ook zijn eigen stellingen argumenteert hij nauwelijks. De Nederlander Stappers constateert dat McLuhan 'geen enkel bewijs geeft'. 'Evenmin verklaart hij of weerlegt hij feiten die met zijn theorieën in strijd zou kunnen zijn (...) Tegenover elk onderzoek dat hij vermeldt, staan vele die hij onbesproken laat. Juist dit selectieve, dit eclecticisme, is het zwakke punt van McLuhan'.

Van het enthousiasme dat McLuhan te weegbracht bij de Amerikaanse jeugd, die een uitweg zocht uit de conventies en de dogma's van de vijftiger jaren, is weinig overeind gebleven. Volgens Stappers is een groot deel van zijn succes ('hij gaf de indruk een revolutionair denker te zijn') te verklaren uit zijn stijl ('veelal verpakt in slogans') en uit de onbekendheid bij het Amerikaans publiek van andere theorieën over maatschappijverandering (**). Het sombere pessimisme dat de laatste jaren over de Westerse beschaving gevallen is (economische crisis, werkloosheid, bewapeningswedloop, ieder-voor-zich,...), steekt in elk geval schril af tegen McLuhan's euforistische profetieën van vijftien jaar terug. Samen met andere grootheden uit zijn tijd (Marcuse, Sartre, Dutschke) zonk hij stilaan weg in de anonimiteit. Over televisie en de moderne media in het algemeen krijgt men eerder tegenovergestelde dingen te horen van wat McLuhan verkondigde. Zij zouden de mens afstompen, hem degraderen tot een passief object dat enkel nog de situatie ondergaat.

McLuhan's erfenis leeft niet langer voort. Hem veroordelen als charlatan is echter té gemakkelijk. Stappers nogmaals: 'McLuhan is naar onze mening het best te verstaan als een modern leverancier van spreekwoorden. In spreekwoorden gaat zoveel wijsheid schuil dat men ze au sérieux moet nemen, ook al zijn ze vaak onjuist, spreken ze elkaar tegen, en moeten ze vooral niet al te letterlijk genomen worden'. In mening opzicht lag McLuhan voor op zijn

tijd. Misschien bestond zijn enige misrekening daarin dat hij zich van medium vergiste.

(*) De oorspronkelijke versie van dit artikel verscheen eerder in *Het Volk/De Nieuwe Gids* van 15 januari 1981.

(**) Tekenend is bijvoorbeeld dat het oeuvre van Karl Marx en het socialistisch erfgoed in het algemeen aan de Amerikaanse arbeidersbeweging voorbijging (een korte 'bevruchting' op het einde van de 19de eeuw niet te nagesproken). Terwijl in Europa de democratisering van de nationale staten voor een groot deel het werk was van de socialistische arbeidersbeweging en er zich tegelijk een marxistische theorie ontwikkelde, later uitgewerkt door een bont gezelschap van linkse denkers, reformisten, contestairen en revolutionair-gezinden, bande het geestelijk klimaat in de USA elke linkse oprisping weg. In dat opzicht kon het McCarthyisme in de vijftiger jaren, met alle (onherstelbare) verminkingen die het aanrichtte, nergens beter gedijen dan in de Verenigde Staten. De explosie van de jongerengeneratie in de jaren zestig had daarom ook een verschillend karakter van de contestatie in Europa. Mei '68 betekende in de Europese landen een heraanknopen met het marxistisch gedachtegoed. Vele jongeren vonden in de stellingen van Marx, Engels, Lenin, Trotsky,... maar ook bij de 'nieuwkomers' Rosa Luxemburg, Gramsci, Mao Tse-Toung, Guevara en Ho-Chi-Minh een coherente en veelzijdige basis om een al even coherent bewustzijn op vast te enten. De studentena-gitatie in de USA werd slechts in zeer beperkte mate door de voornoemde linkse theoretici beïnvloed (ze was daarom niet minder radikaal, cfr. Vietnam, de neger- en vrouwenbewegingen) en kon bv. ook nooit aansluiting vinden — i.t.m. Europa — met de herleving van de arbeidersstrijd (cfr. Frankrijk, Italië). In die zin heeft Stappers gelijk waar bij op het succes wijst bij de Amerikaanse studenten van pseudo-revolutionairen en dito predikers als Marcuse en McLuhan. Het is overigens kenmerkend dat laatstgenoemde in Europa nauwelijks aansloeg.

Geraadpleegde literatuur:

- H. DULLER, Marshall McLuhan: Marshall McLue of Marshall McLooney?, *Te Eftder Ure*, juli-augustus 1967, p. 269-286.
W. EVERS, De wereld van Marshall McLuhan of de bruikbaarheid van een happening, *Euros*, jg. 1967, nr. 3.
J.G. STAPPERS, Marshall McLuhan en de media, *Streven*, oktober 1967.
F. BALLE, *Institutions et Publics des Moyens d'Informations*, Ed. Monchrestien, Paris, 1973, p. 119-139.
Sunday Times, 13 augustus 1967.
Volkskrant, 23 september 1967
De Tijd, 30 september 1967.
Vrij Nederland, 28 oktober 1967.
Playboy, maart 1969.